

TO'LOV TALABNOMALARI VA TO'LOV TOPSHIRIQNOMALARI BILAN NAQD PULSIZ HISOB-KITOBBLAR

*Toshkent Davlat Iqtisodiyot
Universiteti To'rtko'l Fakulteti
Ta'asischi: Yusupov Sherzodbek
Talaba: Yagmurova Derman
Talaba: Tangriberganova Shaxrizoda*

Annotatsiya

Ushbu maqola to'lov talabnomalari va to'lov topshiriqnomalari orqali amalga oshiriladigan naqd pulsiz hisob-kitoblarning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qiladi. Unda ushbu moliyaviy vositalarning iqtisodiyotdagi o'rni, ularning afzalliklari va qo'llash mexanizmlari atroflicha ko'rib chiqiladi. Muallif naqd pulsiz hisob-kitoblarning samaradorligini oshirish, shaffoflikni ta'minlash va naqd pul muomalasini kamaytirishdagi ahamiyatini yoritadi. Shuningdek, mavjud huquqiy asoslar va amaliyotdagi muammolar tahlil qilinib, ularni bartaraf etish bo'yicha takliflar ilgari suriladi. Tadqiqot bank tizimi va korxonalar o'rtasidagi moliyaviy operatsiyalarni optimallashtirishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Naqd pulsiz hisob-kitoblar, To'lov talabnomalari, To'lov topshiriqnomalari, Bank operatsiyalari, Moliyaviy vositalar, Hisob-kitob tizimi, Pul muomalasi, O'zbekiston moliyasi

Abstract

This article analyzes the theoretical and practical aspects of non-cash settlements conducted through payment requests and payment orders. It thoroughly examines the role of these financial instruments in the economy, their advantages, and application mechanisms. The author highlights the significance of non-cash settlements in increasing efficiency, ensuring transparency, and reducing cash circulation. Furthermore, existing legal frameworks and practical challenges are analyzed, with proposals put forward to overcome them. The research aims to optimize financial operations between the banking system and enterprises.

Keywords: Non-cash Settlements, Payment Requests, Payment Orders, Banking Operations, Financial Instruments, Settlement System, Cashless Payments, Uzbekistan Finance

Аннотация

Данная статья анализирует теоретические и практические аспекты безналичных расчетов, осуществляемых посредством платежных требований и платежных поручений. В ней подробно рассматриваются роль этих финансовых инструментов в экономике, их преимущества и механизмы применения. Автор

подчеркивает значение безналичных расчетов в повышении эффективности, обеспечении прозрачности и сокращении наличного денежного обращения. Кроме того, анализируются существующие правовые основы и практические проблемы, а также предлагаются пути их устранения. Исследование направлено на оптимизацию финансовых операций между банковской системой и предприятиями.

Ключевые слова: Безналичные Расчеты, Платежные Требования, Платежные Поручения, Банковские Операции, Финансовые Инструменты, Расчетная Система, Электронные Платежи, Финансы Узбекистана

Kirish

Zamonaviy iqtisodiyotda naqd pulsiz hisob-kitoblar moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, tranzaksiyalar samaradorligini oshirish va iqtisodiy shaffoflikni mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ular pul muomalasini optimallashtirish, xavfsizlikni ta'minlash va biznes jarayonlarini tezlashtirish imkonini beradi, shu bilan birga, iqtisodiy subyektlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni soddalashtiradi. O'zbekiston Respublikasida ham naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimini takomillashtirish iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu tizimning ajralmas qismi bo'lgan to'lov talabnomalari va to'lov topshiriqnomalari orqali amalga oshiriladigan hisob-kitoblar mamlakatning moliyaviy infratuzilmasida markaziy o'rin tutadi va ularning to'g'ri qo'llanilishi iqtisodiy samaradorlikni oshirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

O'zbekiston Respublikasining "To'lovlar va to'lov tizimlari to'g'risida"gi Qonunining 33-moddasiga muvofiq, to'lov hujjati to'lovlarni amalga oshirish uchun ishlatiladigan qog'oz yoki elektron vosita hisoblanadi [1]. Markaziy bank tomonidan ishlab chiqilgan va Adliya vazirligida 2020-yil 13-aprelda 3229-son bilan ro'yxatga olingan "O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida"gi Nizom ushbu sohadagi asosiy me'yoriy hujjat hisoblanadi [1, 2, 5]. Ushbu Nizom yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan turli to'lov hujjatlari, jumladan, to'lov topshiriqnomalari (mijozning mablag'larni o'tkazish bo'yicha ko'rsatmasi) va to'lov talabnomalari (mablag' oluvchining to'lovni talab qilishidir) yordamida amalga oshiriladigan naqd pulsiz hisob-kitoblar tartibini belgilaydi [1, 2, 5].

Mazkur tadqiqot naqd pulsiz hisob-kitoblarning ushbu ikki muhim vositasining nazariy va amaliy jihatlarini chuqur tahlil qilishga qaratilgan. Ularning mexanizmlarini, huquqiy asoslarini, qiyosiy afzalliklari va kamchiliklarini o'rganish orqali, O'zbekiston iqtisodiyotida ularning samarali qo'llanilishini ta'minlash va rivojlanish istiqbollari belgilash ushbu maqolaning asosiy maqsadi hisoblanadi. Bu esa moliyaviy operatsiyalarning shaffofligi, samaradorligi va xavfsizligini oshirishga

xizmat qiladi, shuningdek, iqtisodiy subyektlar uchun to'lov tizimlaridan foydalanish bo'yicha aniq yo'riqlar berishga yordam beradi.

Asosiy qism

To'lov topshiriqnomalari naqd pulsiz hisob-kitoblarning eng keng tarqalgan va faol qo'llaniladigan vositalaridan biridir. Ular mijozning o'z bankiga ma'lum miqdordagi pul mablag'larini o'z hisobvarag'idan boshqa shaxsning hisobvarag'iga o'tkazish bo'yicha bergan yozma yoki elektron ko'rsatmasini ifodalaydi [1, 5]. Ushbu hisob-kitob mexanizmi to'lovchining tashabbusi bilan amalga oshiriladi va uning mablag'larini boshqarishdagi faol rolini ta'minlaydi. To'lov topshiriqnomasi orqali hisob-kitoblar tartibi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2020-yil 13-aprelda Adliya vazirligida 3229-son bilan ro'yxatga olingan "O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida"gi Nizomi bilan belgilangan [1, 2, 5].

Mexanizm quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: Birinchidan, to'lovchi o'zining xizmat ko'rsatuvchi bankiga to'lov topshiriqnomasini taqdim etadi. Ushbu hujjatda to'lovchining rekvizitlari, to'lov oluvchining rekvizitlari, to'lov summasi, to'lov maqsadi va boshqa majburiy ma'lumotlar aniq ko'rsatilgan bo'lishi shart. Markaziy bank to'lov hujjatlarining shakllari, majburiy rekvizitlari va mazmuniga qo'yiladigan talablarni belgilash vakolatiga ega [1]. Ikkinchidan, to'lovchining banki topshiriqnomani qabul qiladi va undagi ma'lumotlarning to'g'riligini tekshiradi. Agar to'lovchining hisobvarag'ida yetarli mablag' mavjud bo'lsa va hujjat barcha talablarga javob bersa, bank to'lovchining hisobvarag'idan ko'rsatilgan summani yechib oladi. Uchinchidan, to'lovchining banki pul mablag'larini to'lov oluvchining bankiga o'tkazadi. Bu jarayon banklararo hisob-kitob tizimlari orqali amalga oshiriladi. Nihoyat, to'lov oluvchining banki kelib tushgan mablag'larni to'lov oluvchining hisobvarag'iga kiritadi. Shu tariqa, to'lov topshiriqnomasi orqali to'lov amalga oshirilgan hisoblanadi.

To'lov topshiriqnomalari tovarlar va xizmatlar uchun hisob-kitoblar, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar, ish haqi va stipendiyalar, byudjetga o'tkazmalar, shuningdek, boshqa turdagi pul o'tkazmalari uchun keng qo'llaniladi. Ular to'lovchiga o'z moliyaviy majburiyatlarini o'z vaqtida va aniq bajarish imkoniyatini beradi. Elektron to'lov vositalarining rivojlanishi bilan to'lov topshiriqnomalari ko'pincha masofaviy bank xizmatlari tizimlari orqali elektron shaklda taqdim etiladi, bu esa operatsiyalarning tezligi va samaradorligini sezilarli darajada oshiradi [2, 5].

To'lov talabnomalari naqd pulsiz hisob-kitoblarning boshqa bir muhim vositasi bo'lib, ular to'lov oluvchining to'lovchidan ma'lum miqdordagi pul mablag'larini talab qilishini ifodalaydi [1, 5]. To'lov topshiriqnomasidan farqli o'laroq, to'lov talabnomasi to'lov oluvchining tashabbusi bilan shakllantiriladi va to'lovchining roziligini (aktseptini) talab qiladi. Bu mexanizm, ayniqsa, shartnomaviy

munosabatlarda, tovarlar yetkazib berilgandan yoki xizmatlar ko'rsatilgandan so'ng to'lovni talab qilish zarur bo'lgan holatlarda qulaydir.

To'lov talabnomasi orqali hisob-kitoblar tartibi ham "O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida"gi Nizom bilan tartibga solinadi [1, 2, 5]. Mexanizm quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: Birinchidan, to'lov oluvchi o'zining xizmat ko'rsatuvchi bankiga to'lov talabnomasini taqdim etadi. Ushbu hujjatda to'lov oluvchining va to'lovchining rekvizitlari, to'lov summasi, to'lov maqsadi va to'lovchining roziligini olish shartlari ko'rsatiladi. Ikkinchidan, to'lov oluvchining banki to'lov talabnomasini to'lovchining bankiga yuboradi. Uchinchidan, to'lovchining banki to'lov talabnomasini qabul qilgandan so'ng, to'lovchini undan xabardor qiladi va uning roziligini (aktseptini) so'raydi. To'lovchi belgilangan muddat ichida to'lov talabnomasini qabul qilishi yoki rad etishi mumkin. Aktsept – bu to'lovchining to'lov talabnomasida ko'rsatilgan summani o'z hisobvarag'idan o'tkazishga roziligi bo'lib, u yozma yoki elektron shaklda berilishi mumkin [2]. To'rtinchidan, agar to'lovchi to'lov talabnomasini qabul qilsa, uning banki to'lovchining hisobvarag'idan mablag'larni yechib oladi va to'lov oluvchining bankiga o'tkazadi. Beshinchidan, to'lov oluvchining banki kelib tushgan mablag'larni to'lov oluvchining hisobvarag'iga kiritadi.

Aktsept mexanizmi to'lovchining manfaatlarini himoya qilishda muhim rol o'ynaydi, chunki u to'lovchiga to'lovni amalga oshirishdan oldin uning asosligini tekshirish imkoniyatini beradi. Aktsept berish muddati odatda shartnomada yoki qonunchilikda belgilanadi. Agar to'lovchi belgilangan muddatda aktsept bermasa yoki to'lov talabnomasini rad etsa, to'lov amalga oshirilmaydi. To'lov talabnomalari ko'pincha kommunal xizmatlar, ijara to'lovlari, telekommunikatsiya xizmatlari va boshqa doimiy yoki shartnomaviy majburiyatlar uchun qo'llaniladi, bu yerda to'lov oluvchi muntazam ravishda to'lovni talab qilish huquqiga ega.

To'lov talabnomalari va to'lov topshiriqnomalari naqd pulsiz hisob-kitoblarning asosiy vositalari bo'lsa-da, ular o'rtasida bir qator fundamental farqlar mavjud bo'lib, bu ularning amaliy qo'llanilishini belgilaydi. Ushbu farqlarni tushunish iqtisodiy subyektlar uchun eng maqbul to'lov vositasini tanlashda muhim ahamiyatga ega.

Birinchidan, to'lov tashabbuskori jihatidan farq. To'lov topshiriqnomasi har doim to'lovchining tashabbusi bilan shakllantiriladi va bankka taqdim etiladi. Bu to'lovchiga o'z mablag'lari ustidan to'liq nazoratni ta'minlaydi, chunki u qachon, kimga va qancha miqdorda pul o'tkazishni mustaqil ravishda hal qiladi. Aksincha, to'lov talabnomasi to'lov oluvchining tashabbusi bilan yuboriladi, ya'ni to'lov oluvchi to'lovchidan pul talab qiladi.

Ikkinchidan, to'lovni amalga oshirish mexanizmi va nazorat darajasi. To'lov topshiriqnomasi to'lovchining aniq ko'rsatmasi asosida bank tomonidan ijro etiladi, agar hisobvaraqa yetarli mablag' bo'lsa. Bu jarayon nisbatan tez va to'g'ridan-to'g'ri.

To'lov talabnomasi esa to'lovchining majburiy roziligini (aktseptini) talab qiladi [2]. Bu to'lovchiga to'lovni amalga oshirishdan oldin uning asosliligini, shartnoma shartlariga muvofiqligini va boshqa jihatlarni tekshirish imkoniyatini beradi. Agar to'lovchi aktsept bermasa, to'lov amalga oshirilmaydi. Bu jihat to'lovchining manfaatlarini himoya qilishda muhim bo'lsa-da, to'lov jarayonini bir oz murakkablashtirishi va cho'zishi mumkin.

Uchinchidan, risklarni taqsimlash. To'lov topshiriqnomasi bo'yicha to'lov amalga oshirilgandan so'ng, to'lov oluvchi uchun risk minimal bo'ladi, chunki mablag'lar uning hisobvarag'iga o'tkazilgan bo'ladi. To'lovchi uchun esa, topshiriqnoma noto'g'ri berilgan taqdirda, mablag'larni qaytarish jarayoni murakkab bo'lishi mumkin. To'lov talabnomasi holatida, to'lov oluvchi uchun to'lovchining aktsept bermaslik yoki to'lovni rad etish riski mavjud. Bu esa to'lov oluvchi uchun noaniqlikni keltirib chiqarishi mumkin. To'lovchi uchun esa aktsept mexanizmi tufayli risk kamayadi, chunki u o'zi tasdiqlamagan to'lovni amalga oshirishga majbur emas.

To'rtinchidan, amaliy qo'llanilish sohalari. To'lov topshiriqnomalari odatda biznes subyektlari o'rtasidagi shartnomaviy majburiyatlar, davlat byudjetiga to'lovlar (soliqlar, bojlar), ish haqi va boshqa ijtimoiy to'lovlar, shuningdek, jismoniy shaxslarning turli xil to'lovlari (kommunal to'lovlar, kredit to'lovlari) uchun keng qo'llaniladi. Ular to'lovchining o'z majburiyatlarini faol ravishda bajarishini ta'minlaydi. To'lov talabnomalari esa ko'proq tovarlar yetkazib berish yoki xizmatlar ko'rsatish shartnomalari doirasida, ayniqsa, to'lov oluvchi to'lovchidan to'lovni talab qilish huquqiga ega bo'lgan holatlarda qo'llaniladi. Masalan, doimiy yetkazib berish shartnomalari, ijara to'lovlari yoki ma'lum bir xizmat ko'rsatilganidan keyin to'lovni talab qilishda qulaydir. To'lov hujjatining turi, qoida tariqasida, to'lovchi va oluvchi o'rtasidagi kelishuvga binoan belgilanadi, agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa [5].

O'zbekiston iqtisodiyotida to'lov topshiriqnomalari va to'lov talabnomalari naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimining ajralmas qismi bo'lib, mamlakatning moliyaviy barqarorligi va iqtisodiy o'sishini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Ular iqtisodiy subyektlar o'rtasidagi pul muomalasini tartibga solish, tranzaksiyalar samaradorligini oshirish va iqtisodiy shaffoflikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Ushbu vositalar orqali amalga oshiriladigan hisob-kitoblar naqd pulga bo'lgan talabni kamaytiradi, bu esa inflyatsiya bosimini pasaytirishga va pul-kredit siyosatining samaradorligini oshirishga yordam beradi. Shuningdek, ular korrupsiyaning oldini olish va iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashishda muhim vosita hisoblanadi.

Raqamlashtirish jarayonlari ushbu to'lov vositalarining rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston Respublikasida elektron to'lov vositalarining joriy etilishi va masofaviy xizmat ko'rsatish tizimlarining kengayishi to'lov topshiriqnomalari va to'lov talabnomalarini qog'oz shaklidan elektron shaklga

o'tkazishga imkon berdi [1, 2, 5]. Bu esa to'lov operatsiyalarining tezligini, qulayligini va xavfsizligini sezilarli darajada oshirdi. Elektron to'lov topshiriqnomalari va talabnomalari bank mijozlariga o'z ofislaridan yoki uylaridan turib to'lovlarni amalga oshirish imkoniyatini beradi, bu esa vaqt va resurslarni tejashga yordam beradi. Markaziy bankning "O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida"gi Nizomi elektron to'lov vositalaridan foydalanish tartibini belgilab bergan [5], bu esa raqamli transformatsiyaning huquqiy asosini mustahkamlaydi.

Rivojlanish istiqbollari nuqtai nazaridan, O'zbekiston iqtisodiyotida to'lov topshiriqnomalari va to'lov talabnomalarining kelajagi bir qator omillar bilan bog'liq. Birinchidan, to'lov tizimlarining yanada modernizatsiya qilinishi va integratsiyalashuvi. Tezkor to'lov tizimlarining joriy etilishi va banklararo aloqalarning takomillashuvi to'lovlarni real vaqt rejimida amalga oshirish imkoniyatini kengaytiradi. Ikkinchidan, moliyaviy texnologiyalar (fintech) sohasidagi innovatsiyalarni joriy etish. Blokcheyn texnologiyasi va sun'iy intellektga asoslangan yechimlar to'lov jarayonlarining shaffofligini, xavfsizligini va samaradorligini yanada oshirishi mumkin. Uchinchidan, aholining va biznes subyektlarining moliyaviy savodxonligini oshirish. Raqamli to'lov vositalaridan samarali foydalanish uchun ularning afzalliklari va xavfsizlik qoidalarini tushunish muhimdir.

Markaziy bankning roli ushbu jarayonlarda markaziy ahamiyatga ega. Uning "To'lovlar va to'lov tizimlari to'g'risida"gi Qonun [1] va "Naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida"gi Nizom [1, 2, 5] doirasidagi tartibga solish faoliyati to'lov tizimining barqarorligi, xavfsizligi va samaradorligini ta'minlashga qaratilgan. Kelajakda ham Markaziy bankning me'yoriy-huquqiy bazani doimiy ravishda takomillashtirib borishi, yangi texnologiyalarni joriy etishni rag'batlantirishi va to'lov tizimi ishtirokchilari uchun teng sharoitlarni yaratishi kutilmoqda. Bu esa O'zbekistonning raqamli iqtisodiyotga o'tish jarayonini tezlashtirishga va global moliyaviy tizimga integratsiyalashuviga xizmat qiladi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot naqd pulsiz hisob-kitoblarning muhim vositalari bo'lgan to'lov topshiriqnomalari va to'lov talabnomalarining nazariy va amaliy jihatlarini chuqur tahlil qildi. Ularning mexanizmlari, huquqiy asoslari, qiyosiy farqlari va amaliy qo'llanilishi ko'rib chiqildi. To'lov topshiriqnomalari to'lovchining tashabbusi bilan tezkorlikni ta'minlasa, to'lov talabnomalari aktsept orqali to'lovchining manfaatlarini himoya qiladi. Raqamlashtirish va fintech innovatsiyalar O'zbekiston iqtisodiyotida ushbu vositalarning samaradorligini oshirib, moliyaviy shaffoflik va barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Kelajakda ularning rivojlanishi Markaziy bankning tartibga solish faoliyati va moliyaviy savodxonlikni oshirish bilan uzviy bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar

- [1] Xolmatov X.R., To'rayev B.X. Naqd pulsiz hisob-kitoblarni takomillashtirish yo'nalishlari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, no. 4, 2020, 42-49-b. – http://iqtisodiyot.uz/sites/default/files/articles/2020/4/iqtisodiyot_4_2020_42-49.pdf
- [2] Raximov D.I. O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirishning huquqiy tartibga solinishi. Adliya vazirligi yuridik tadqiqotlar jurnali, no. 3, 2022, 13-24-b. – <https://journal.lex.uz/index.php/jlt/article/view/215/194>
- [3] Saidova D.A. Raqamli iqtisodiyot sharoitida banklarning to'lov xizmatlarini rivojlantirish yo'nalishlari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, no. 5, 2021, 117-124-b. – http://iqtisodiyot.uz/sites/default/files/articles/2021/5/iqtisodiyot_5_2021_117-124.pdf
- [4] G'oyibnazarov B.T., Xolmatov X.R. Pul, kredit va banklar. Darslik. Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
- [5] Abdullayev A.M., Xolmatov X.R. Tijorat banklarida naqd pulsiz hisob-kitoblarni takomillashtirish masalalari. Moliyaviy tadqiqotlar, no. 2, 2022, 106-115-b. – <https://journal.tfi.uz/index.php/ft/article/view/106/98>
- [6] Xudoyberdiyeva M.A. Tijorat banklarida naqd pulsiz hisob-kitoblarni takomillashtirish yo'nalishlari. Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent: Toshkent Moliya Instituti, 2022. – https://tfi.uz/uploads/dissertatsiya/2022/xudoyberdiyeva_m.a.pdf
- [7] Nazarov A.A., Xolmatov X.R. Naqd pulsiz hisob-kitoblar samaradorligini oshirish yo'nalishlari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, no. 6, 2022, 108-115-b. – http://iqtisodiyot.uz/sites/default/files/articles/2022/6/iqtisodiyot_6_2022_108-115.pdf
- [8] Xolmatov X.R., Abdullayev A.M. O'zbekiston Respublikasi to'lov tizimini takomillashtirish yo'nalishlari. Moliyaviy tadqiqotlar, no. 3, 2023, 154-163-b. – <https://journal.tfi.uz/index.php/ft/article/view/154/146>